

УДК 159.923-054.73:355.01(470:477)
DOI: <https://doi.org/10.17721/2616-7786.2023/9-1/3>

Анастасія ГОЛОТЕНКО, асист.
ORCID ID: 0000-0002-0261-4132
e-mail: anastasiaholotenko@knu.ua
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Юлія УДОВЕНКО, канд. психол. наук, доц.
ORCID ID: 0000-0002-6672-7355
e-mail: udovenko5@knu.ua
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

ПРОБЛЕМА СУБ'ЄКТНОСТІ ВИМУШЕНИХ МІГРАНТІВ У КОНТЕКСТІ ПОВНОМАСШТАБНОЇ ВІЙНИ В УКРАЇНІ

Вступ. Присвячено вивченню проблеми змістових аспектів суб'єктності вимушених мігрантів у контексті повномасштабної війни в Україні. Мета даного дослідження передбачала вивчення та аналіз поняття "суб'єктності" вимушених мігрантів у контексті повномасштабної війни в Україні та розробку теоретичної моделі розвитку суб'єктності особистості в ситуації вимушеної міграції.

Методи. Реалізація мети здійснювалася за допомогою теоретико-методологічного соціально-психологічного аналізу, а саме таких методів дослідження, як: аналіз літератури, синтез, узагальнення, порівняння, систематизація, моделювання.

Результати. За результатами теоретико-методологічного дослідження в межах соціально-психологічного підходу запропоновано модель розвитку суб'єктності вимушених мігрантів, за якої суб'єктність представлена як інтегроване утворення трьох основних сфер особистості – ціннісно-сислової, когнітивної, дієво-практичної.

Висновки. Кожна сфера особистості окреслює змістові структурні компоненти як сукупність основоположних особистісних характеристик людини, які дозволяють їй здійснювати трансформаційний вплив на об'єктивну ситуацію життєвої дійсності та відповідно реалізовувати власну здатність до самоздійснення в заданих умовах реальності.

Ключові слова: вимушена міграція, внутрішньо переміщені особи, життєстійкість, мігранти, суб'єктність особистості, суб'єктний підхід.

Вступ

Постановка проблеми. Нова потужна хвиля міграційних процесів в Україні була зумовлена початком повномасштабної війни в лютому 2022 р. У результаті, значна частина населення України вимушена була стати або внутрішньо переміщеними особами (ВПО), шукаючи безпечні місця на території України (станом на початок квітня 2022 р. – 7,1 млн людей) або біженцями, шукаючи притулок за кордоном (понад 5,1 млн людей) (Дані про кількість ..., 2022).

Ситуація вимушеної міграції внаслідок війни фактично позбавляє можливості планувати та призводить до переживання травматичної кризи, що виникає у відповідь на психотравматичну ситуацію, пов'язану із загрозою для власного життя або життя близьких, і залежить від її особистісного оцінювання та суб'єктивної значущості (Tilićina, 2016). Подібні події, незалежно від їхніх результатів, суттєво порушують почуття безпеки людини, цілковито руйнують або значно змінюють звичний спосіб життя, призводять до зміни соціального статусу та змінюють структуру соціальних ролей людини (Буняк, 2022).

У випадку добровільної міграції зазвичай спочатку у суб'єкта адаптації виникає позитивна установка на нову ситуацію життєдіяльності, тобто відбувається адаптація свідомості, що згодом проявляється у формуванні нової поведінкової моделі, котра є релевантною відносно ситуації. На противагу добровільному вибору, в умовах вимушеної адаптації в особі виникає негативна установка на освоєння нової соціальної ситуації, що ґрунтується на негативних переживаннях з приводу вимушеності побудови нових поведінкових моделей у незнайомому середовищі. У ситуації вимушеної міграції причина міграції лежить поза межами внутрішніх прагнень індивіда та цілковито диктується зовнішніми обставинами, що значною мірою знижує здатність індивіда до адаптації в умовах, що змінюються і нерідко супроводжується важкими психологічними травмами. За таких умов особливого значення набуває розвиток здатності вимушених

мігрантів до якісного переосмислення нової життєвої реальності та вибудовування власної цілеспрямованої активності, а не лише її адаптивного освоєння, що зумовлює необхідність мобілізації особистісних ресурсів, цілеспрямованої активності та проявів суб'єктності в оволодінні новим життєвим контекстом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Розглядаючи ситуацію вимушеного переселення, М. Мельник називає її економічні, соціальні та психологічні наслідки "життєвою катастрофою" (Мельник, 2017), пояснюючи це тим, що рішення про переїзд приймається в умовах обмеженого часового проміжку та унеможлиблює фізичну, матеріальну та моральну підготовку індивіда до зміни місця проживання.

За визначенням К. Лай та Б. Толіашвілі, вимушена міграція порушує соціальну екологію людини, зумовлює депривацію, соціальне виключення, посилює ризики насильства та виникнення психологічної пастки бідності (пастки утримання), і тому актуалізує потребу в підтримці з боку соціального оточення, збереженні соціальних контактів як основоположного фактора суб'єктивного благополуччя особистості та пом'якшення стресових переживань (Lai, & Toliashvili, 2010).

Досліджуючи вплив війни на динаміку рівня стресу та стратегії збереження життєстійкості українців, В. Предко та О. Сомова зазначають, що 65,9 % українців вважають війну травматичним досвідом, а 63,7 % мають середній або високий рівень стресу. При цьому, найбільшим стресором для досліджуваних є стурбованість щодо життя, безпеки та майбутнього близьких, зокрема дітей (42,9 %), а стурбованість щодо власного життя демонструють лише 4,6 % респондентів (Предко, & Сомова, 2022).

Вивчаючи стан психічного здоров'я вимушених переселенців в умовах повномасштабної війни в Україні, Л. Карамушка та Т. Карамушка дійшли висновку, що характерними особливостями досліджуваної вибірки є високий рівень відчуття страху, знижена активність у здійсненні професійної та волонтерської діяльності та

© Голотенко Анастасія, Удовенко Юлія, 2023

підвищена конфліктність у стосунках з близькими людьми. Водночас результати дослідження вказують на виражену потребу у соціальній взаємодії і підтримці (Карамушка, Л., & Карамушка, Т. 2022).

Досліджуючи різні компоненти психічного здоров'я та психосоціального благополуччя вимушених мігрантів в умовах війни, науковці зосереджують свою увагу на таких аспектах:

- переживання почуття самотності, предикторами якого є втрата звичного соціального статусу; криза особистісної ідентичності; стигматизація вимушених мігрантів в умовах гібридної війни; почуття провини (Нестеренко, 2022);

- трансформація ціннісно-смислових аспектів життя під впливом ситуації вимушеної міграції, суттєва зміна цінностей або віднаходження нових сенсів унаслідок переживання кризових подій (Стець, 2021);

- особливості рефлексії вимушених переселенців, зокрема, ряд досліджень констатують середній і низький рівень прояву рефлексивності у вимушених мігрантів та фіксують непродуктивні типи рефлексії, насамперед квазірефлексія, тобто рефлексія, спрямована на об'єкт, що не стосується актуальної життєвої ситуації. Можна припустити, що така рефлексія може бути психологічним захистом у психотравмуючій ситуації (Балабанова, 2017);

- репертуар копінг-стратегій вимушених переселенців вказує на те, що більшість вимушено переміщених людей має обмежений ресурс копінгів, лише невелика частина ВПО здатні до переживання суб'єктивного благополуччя, вияву екстраверсії як риси особистості більш товариської, експресивної, радісної і такої, яка не відчуває суцільної тривожності з приводу стресової ситуації (Богучарова, & Ткаченко, 2016);

- рівень емпатії вимушених мігрантів з України переважно характеризується заниженими показниками, вони інтолерантні до невизначеності, відчувають емоційний дискомфорт, схильні до неприйняття інших та домінування. У той же час група респондентів із вищими показниками життєстійкості й автономності особистості проявляють креативність, сміливість, вивчають мову, традиції, культуру країни, що їх прийняла, шукають шляхи відновлення працездатності, переадаптують професійну кар'єру (Максименко, & Морозова-Йоханнессен, 2022);

- стресостійкість вимушених мігрантів також характеризується зниженим рівнем, вони вразливі до впливу стрес-факторів навіть у звичних життєвих ситуаціях, демонструють підвищений рівень невпевненості в собі, песимістичну налаштованість щодо майбутнього та пасивність (Шиліна, 2023);

- сприйняття життєвої перспективи вимушеними мігрантами характеризується високим рівнем занепокоєння майбутнім, наявністю тривожних переживань із приводу можливого настання негативних подій, що виявляється на тлі високого рівня невизначеності та втоми (Голотенко, 2018). Разом з тим, дослідники зазначають, що розвиток резильєнтності (Галецька, Климанська, & Климанська, 2022) та достатній рівень життєстійкості вимушених мігрантів сприяє оптимальному переживанню ситуацій невизначеності і передбачає вибір людиною копінг-стратегій, що дозволяють протидіяти новим складностям у професійному та особистому житті (Кузікова, & Щербак, 2023);

- в окремих випадках вимушеними мігрантам притаманна наявність психологічних проблем, які належать до групи посттравматичних стресових розладів, що мають конкретні ознаки і визначаються за спеціальною діагностикою (Алексєєнко, 2022).

Підсумовуючи вищевикладене, варто зазначити, що, характеризуючи ситуацію вимушеної міграції, дослідники пов'язують її з поняттями "кризи ідентичності", або "кризи соціальної ідентичності", адже у стресогенних умовах трансформація цінностей і уявлень про себе та інших, своє місце у світі та системі суспільних відносин набуває особливої болючості та гостроти переживань. Головним небажаним наслідком вимушеної міграції, у більшості випадків, є стабільне погіршення соціально-економічного становища внутрішньо переміщених осіб. Окрім економічного занепаду громадян, відбувається абсолютне спрощення поведінки людини заради виживання, що формує загальну невизначеність у суспільних відносинах.

Мета дослідження передбачала вивчення та аналіз поняття "суб'єктності" вимушених мігрантів у контексті повномасштабної війни в Україні та розробку теоретичної моделі розвитку суб'єктності особистості в ситуації вимушеної міграції.

Методи

Реалізація мети здійснювалася за допомогою теоретико-методологічного соціально-психологічного аналізу, а саме таких методів дослідження, як: аналіз літератури, синтез, узагальнення, порівняння, систематизація, моделювання.

Результати

Доречним у контексті розгляду соціально-психологічних характеристик ситуації вимушеної міграції видається звернення до категорії соціальної підтримки як умови забезпечення адаптації та подальшого розвитку суб'єктності вимушених мігрантів. Для нашого дослідження більшу наукову цінність представляє соціально-психологічний підхід до розуміння соціальної підтримки, який висвітлено у публікаціях зарубіжних науковців (Goldsmith, 1992; Schwarzer, & Leppin, 1992; Wills, & Shinar, 2000). У межах цього підходу соціальна підтримка – це активний процес взаємодії людини із соціальним оточенням, що передбачає надання реципієнту підтримки різноманітних ресурсів для вирішення його проблем. Концептуальною особливістю другого підходу виступає той факт, що в основі соціально підтримувальної взаємодії лежить особистісна активність реципієнта підтримки, він сам виступає активним творцем мережі міжособистісних стосунків, де соціальна підтримка може бути надана, та приймає рішення про її прийняття або неприйняття.

На думку дослідників (Berkman et al., 2000; Brashers, Neidig, & Goldsmith, 2004; Vrooman, & Hoff, 2013), соціальна підтримка є важливим ресурсом для людей, котрі можуть відчувати розгубленість та самотність, потерпати від соціальної ізоляції.

У соціально-психологічному розумінні сутність соціально підтримувального процесу вимушених мігрантів розгортається у площині "приймаюча громада (надавачі підтримки) – мігранти (реципієнти підтримки)". Означений процес має включати в себе готовність надавачів підтримки створити умови для успішної інтеграції новоприбулих жителів і здатність реципієнтів підтримки до активного освоєння та перетворення актуальної життєвої ситуації. Важливою умовою відновлення психосоціального благополуччя особистості, за таких умов, постає її власна здатність до впровадження стратегій, побудованих на "проявах особистісної активності", "самоконтролі" та "прийнятті відповідальності за події власного життя". На противагу цьому, пролонговане у часі пасивне сприйняття соціальної підтримки може стати підґрунтям для формування споживацької поведінки серед ВПО та

спричинити появу деструктивних проявів особистості (Чуйко, & Голотенко, 2017).

Український досвід роботи з вимушеними переселенцями дозволяє виокремити ряд помилок у процесі надання соціальної підтримки вимушеним переселенцям, допущення яких призвело до негативних впливів, а саме:

- допомога та підтримка переважно полягала в забезпеченні продуктами харчування, одягом, місцем тимчасового проживання, а психологічним і соціально-психологічним аспектам приділялося недостатньо уваги;
- підміна професійної психологічної допомоги масово-розважальними заходами та вислуховуванням претензій і скарг;

- поза увагою залишилися позитивні аспекти облаштування на новому місці й розвиток активної позиції під час входження в нову громаду (мотивація на пошук роботи, сталого помешкання для сім'ї, пошук роботи тощо).

На думку деяких дослідників, допущені помилки призвели до того, що в багатьох переселенців сформувалася інфантильно-споживацька позиція, яка зменшила особистісну активність стосовно самостійного відповідального облаштування на новому місці й активізувала претензійну позицію щодо зовнішнього забезпечення всіх особистісних потреб (Гридковець, 2018).

Досліджуючи актуальні проблеми внутрішньо переміщених осіб в Україні, А. Львовичка вказує на прояви "синдрому мігранта", який стає на заваді ресоціалізації та особистісному зростанню ВПО. "Синдром мігранта" проявляється комплексом симптомів, зокрема, формуванням рентних настановлень, які втілюються в постійному очікуванні допомоги та небажанні самостійно вирішувати свої проблеми, а також у прийнятті позиції "жертви", яка не дозволяє людині відчувати себе суб'єктом побудови власного життєвого шляху (Львовичка, 2018). Частковим підтвердженням цієї тези стають і результати наших досліджень, у яких соціальна підтримка розглядається, як засіб розвитку суб'єктності ВПО у громаді, що їх прийняла, які дозволяють нам умовно сформулювати два варіанти "сценарію" розвитку суб'єктності внутрішньо переміщених осіб за допомогою отримання ними соціальної підтримки оточуючих. Перший із цих сценаріїв, власне, є позитивним і завершується розвитком суб'єктності ВПО, інший – негативним і призводить до формування "позиції жертви".

Характер взаємозв'язків, виявлених у результаті емпіричного дослідження, дозволяє стверджувати, що обов'язковою умовою розгортання позитивного сценарію, за якого соціальна підтримка стає каталізатором розвитку суб'єктності ВПО та набуття ними самостійності, виступає цілепокладання, здатність до самоконтролю, прийняття відповідальності за події власного життя та віра у власну здатність змінити ситуацію на краще. За таких умов соціальна підтримка стає тим поштовхом і потужним підтримувальним фактором, який допомагає вимушеним переселенцям подолати стресову ситуацію переміщення та вибудувати власну траєкторію життєвого шляху в нових умовах (Голотенко, 2021).

До категорії суб'єктності в контексті вивчення ситуації вимушеної внутрішньої міграції звертається і О. Галян, визначаючи суб'єктність "засадничою основою забезпечення психічного та психологічного здоров'я особистості, що перебуває у вимушеній міграції" (Галян, 2017). На думку авторки, вимушені переселенці зіштовхуються з необхідністю перегляду, "довизначення" орієнтирів самореалізації відповідно до нової життєвої ситуації; необхідністю оцінювання своїх можливостей, здатностей та їхнього успішного використання в змінених умовах життєздійснення. Першочерговим завданням для самих ВПО та їхнього соціального оточення виступає збереження

самодостатності та самоцінності кожного, хто переживає вимушені зміни, й актуалізація особистісних ресурсів, що спрямовані не тільки на адаптацію до емпіричної, соціокультурної та екзистенційної реальності, але й на саморозвиток, продуктивну самопобудову, "оновлення" свого змісту в його різноманітності.

Численні дослідження доводять необхідність активізації як внутрішніх (особистісних) ресурсів вимушених мігрантів, так і зовнішніх (соціальних) ресурсів зовнішнього середовища, як запоруки успішного проходження кризового періоду вимушеними мігрантами. Дослідники визнають, що провідного значення в цьому процесі набуває цілеспрямована активність особистості вимушеного мігранта як суб'єкта власної життєвої ситуації. Грунтуючись на цьому узагальненні та наявних наукових даних щодо особливостей соціально-психологічних переживань людиною ситуації вимушеного переселення, вважаємо цілком логічним стверджувати, що саме розвиток і зміцнення суб'єктності особистості є основоположним фактором її благополуччя, успішної інтеграції та творчого освоєння нових життєвих реалій.

У психологічних дослідженнях поняття "суб'єктність" розглядається як характеристика суб'єкта, що характеризує його здатність до цілеспрямованої діяльності; спроможність до постановки задач та прийняття вмотивованих рішень. Дослідження доводять, що суб'єктність найбільш яскраво проявляється в ситуаціях, які висувають високі вимоги до рівня саморегуляції, наприклад, ситуації стресу, ризику, невизначеності, подолання перешкод та дозволяє особистості здійснювати цілеспрямовану діяльність в напрямі реорганізації ситуації об'єктивної дійсності з метою реалізації власних прагнень та цілей.

Наближеним до поняття суб'єктності в зарубіжній психології є термін "агенція", який описує здатність людини бути агентом, тобто активно діяти, виступати рушійною силою дії. Р. Харре описує агентність з точки зору характеристик людини, яка володіє свободою або автономією; має здатність до своєрідного відособлення від зовнішніх обставин; здатністю до саморегуляції поведінки; може здійснювати вибори серед декількох альтернативних ситуацій; чинити опір спокусам і відволікаючим чинникам та міняти керівні принципи поведінки (Harre, 1979). На думку Р. Харре, агентом може вважатися будь-яка людина, якщо вона володіє певною автономією, тобто, якщо її поведінка не повною мірою детермінована умовами її існування. За міркуваннями автора, людина є досконалим агентом щодо певної категорії дій, якщо і тенденція діяти, і тенденція утримуватися від дії в її владі. Агентність передбачає також зосередженість і контроль над впливами, у тому числі, власними мотивами і почуттями, які зазвичай управляють діями людини, оминаючи свідомий контроль і зміну свого способу життя, своєї ідентичності.

У зарубіжних дослідженнях здатність бути агентом розглядається в контексті вивчення предметної активності людини та її здатності до раціональної і цілеспрямованої діяльності (Eteläpelto, Vähäsantanen, Hökkä, & Paloniemi, 2013). У публікаціях американських дослідників агентність людини теоретично обґрунтовувалась та емпірично досліджувалась крізь призму побудови життєвого шляху особистості (Crockett, 2002; Hitlin, & Elder, 2007). У цьому контексті агентність трактується, як здатність людини до прояву "свободи волі та дій" у побудові свого життєвого шляху у заданих соціальних умовах. Зокрема, "агентність людини відображає способи, якими вона буде свій власний життєвий шлях через вибір і дії, які вона здійснює у межах можливостей і обмежень

конкретного історичного контексту та соціальних обставин" (Elder, Johnson, & Crosnoe, 2003). Ряд західних дослідників (Lipponen, & Kumpulainen, 2011; Engeström, & Sannino, 2010; Mairitsch et al., 2023) також розглядають здатність людини бути агентом свого життя у взаємодії людини із соціальним середовищем та з урахуванням соціокультурної обумовленості такої взаємодії.

Велика увага у зарубіжних дослідженнях педагогічної та освітньої тематики приділяється концепту агентності в контексті організації та забезпечення процесу навчання молоді та дорослих (Vaughn, 2020; Taub et al., 2020; Torres Castro, & Pineda-Báez, 2023; Brod et al., 2023). Зокрема J. Code зазначає, що агентність характеризує здатність студентів регулювати, контролювати та впливати на результати власного навчання. "Агентність щодо навчання" описується J. Code як цілеспрямована, самогенерована здатність, що має чотири виміри – цілеспрямованість, здатність до прогнозування, саморегуляцію та самоефективність (Code, 2020).

Здійснений аналіз зарубіжних публікацій дозволяє стверджувати, що, хоча поняття агентності певною мірою близьке до поняття суб'єктності з точки зору концептуальних підходів та змістової наповненості, проте воно не відображає чіткої структури та механізмів суб'єктної активності індивіда і більшою мірою стосується вольової та мотиваційної сфер особистості, майже не охоплюючи її поведінку та діяльність, тож дані поняття не можуть повністю ототожнюватись. На підтримку цієї думки, наводимо результати дослідження М. Смульсон та Д. Мещерякова, які дійшли висновку, що терміни "subject", "subjectness", з одного боку, та "agent", "agency" з іншого, – суттєво різняться за значенням і психологічним наповненням (Смульсон, & Мещеряков, 2021).

Звернення до категорії суб'єктності у сучасних американських дослідженнях відбулося в контексті популяризації концепції резильєнтності, яка описує здатність людини до так званої психологічної пружності, відновлення і особистісного зростання після переживання стресових або кризових подій (Merchant et al., 2022; Roslan et al., 2022; Manjula, & Srivastava, 2022).

Характеризуючи суб'єктність у контексті розвитку резильєнтності, R. Hanson, & F. Hanson трактують її як "відчуття людини, що вона є причиною, а не наслідком подій", називаючи "антиподом безпорадності" (Hanson, R., & Hanson, F., 2018). На думку авторів, суб'єктність є основою витривалості, яка дозволяє людині мобілізувати свої ресурси для подолання тієї чи іншої проблеми, проявляючи власну активність і ініціативу та спрямовуючи своє життя в потрібному напрямі.

S. M. Southwick, & D. S. Charney вказують, що суб'єктність є основою для планування людиною її цілеспрямованої активності щодо подолання труднощів та здійснення такої активності в узгодженості з власними цінностями, уявленнями про себе та навколишній світ і з урахуванням контексту соціального оточення (Southwick, & Charney, 2018).

Розгляд суб'єктності у взаємозв'язку з концепцією резильєнтності є важливим для нашого дослідження, адже висвітлює суб'єктність особистості, як важливу складову здатності людини до проявів цілеспрямованої активності та життєтворчості у подоланні проблемних і стресових ситуацій, однією з яких є і ситуація вимушеної міграції, проте обмежена кількість та вибірковість таких досліджень вказує на необхідність розширення методологічних основ нашого дослідження та його доповнення іншими науковими підходами.

Ґрунтовне вивчення понять "суб'єкт" і "суб'єктність" відбувалося в межах суб'єктно-діяльнісної парадигми в психологічній науці, при цьому якість суб'єкта визначалася як детермінанта змін (активності), які людина здійснює в зовнішньому світі. Суб'єктність також визначалася здатністю до самостійної цілеспрямованої діяльності, самодетермінації та самовдосконалення (Варій, 2023). Завдяки суб'єктно-діяльнісному підходу в основу розвитку суб'єктності закладається один із двох способів людського функціонування: рух від цілого до часткового або від часткового до цілого, відповідно, на основі одного з цих способів людина вибудовує своє ставлення до життєвих подій та життя в цілому (Галяян, 2017).

Згідно з методологічним конструктом суб'єктно-діяльнісного підходу людина позиціонується як суб'єкта діяльності, при цьому взаємовплив суб'єкта і діяльності розглядається як двосторонній – суб'єкт не тільки діє, перетворюючи предмет згідно з власною метою, але й у процесі та результаті її досягнення проходить власний шлях змін. У результаті такої взаємодії змін зазнають і об'єкт впливу, і суб'єкт діяльності.

Суттєвим внеском у теорію та методологію психологічної науки про людину як суб'єкта життєтворчості є роботи В. Роменця, якого називають фундатором суб'єктно-вчинкової парадигми. Важливим у його концепції постає положення про те, що "суб'єкт у своїх діях, в актах своєї творчої самодіяльності не тільки виявляється, але в них твориться й визначається" (Татенко, & Титаренко, 2011). Тому цілком логічним є поєднання суб'єктно-діяльнісного підходу і вчення В. Роменця про вчинковість. Це поєднання дозволяє трактувати поняття "суб'єктність", як таке, що охоплює наукове знання про онтопсихологічний проєкт людського буття та зафіксувати його сутнісні ознаки: автономність, креативність, цілісність і гармонійність. Вчинковий підхід орієнтує в напрямі пошуку внутрішніх джерел та рушійних сил розвитку людської особистості, підкреслює її авторське право, спроможність починати причинний ряд з самої себе, а тому і нести персональну відповідальність за заподіяне і скоєне (Блохіна, 2023).

Інтегруючи постулати суб'єктно-вчинкового підходу, український дослідник В. Татенко пов'язує здатність людини до прояву суб'єктності з поняттям "авторства власного життя", вчений зазначає, що можливість розгортання такого авторства з'являється за умови бажання і готовності людини "бути джерелом активності" – починати точку відліку із самого себе, власних дій, думок, цінностей та смислів (Татенко, 2017). Здатність людини "бути суб'єктом" розглядається автором у контексті загальнолюдського вираження суверенної дійсності людини, її свободи і, водночас, особистої відповідальності за результати своїх дій перед оточуючими та самим собою. На підтвердження цього українська дослідниця Г. Радчук слушно вважає відповідальність запорукою успішного особистісного самовизначення, а також виявом і відображенням суб'єктної сутності та суб'єктної позиції людини, її готовності бути вільною і брати на себе відповідальність за здійснюваний вибір (Радчук, 2012).

В. Татенко зауважує, що варто говорити не про появу суб'єкта, а про рівень його онтологічного прояву. Зрілого суб'єкта психічної активності, на думку автора, характеризують його потреби і здатності до:

- "цілепокладання" свого психічного розвитку і себе як регулятора цього процесу;
- "вибору", "знаходження", "продукування" психологічних засобів, необхідних для досягнення поставленої мети;

• "прийняття рішень" з приводу того, коли і за яких умов поставлена мета може бути досягнута вибраними засобами максимальною мірою;

• виконання прийнятих рішень;

• "оцінювання" результатів виконання, аналізу причин успіху-неуспіху;

• "накопичення" індивідуального досвіду, "фіксації" результатів і способів розвитку своєї психіки і своїх суб'єктних якостей.

При цьому В. Татенко не заперечує значення соціальної природи людини і важливість соціальної взаємодії, системи суспільних відносин та соціальних інституцій у процесі людської соціалізації і, власне, психічного розвитку самого "автора життя". Проте соціальні фактори розвитку розглядаються науковцем як тло – умови розвитку суб'єкта психічної активності, а не беззаперечні детермінанти цього розвитку.

В. Ямницький, розглядаючи категорії суб'єктності, оперує концепцією життєтворчої активності особистості, у якій суб'єктність виступає центральною особистісною характеристикою. Провідними властивостями суб'єктності, на думку автора, є: цілісність, виявлення активності у взаємодії зі світом, свідомий характер діяльності, самосвідомість та відповідальність як наслідок свободи вибору. У контексті аналізу життєтворчої активності, В. Ямницький наголошує на таких характеристиках суб'єктності, як усвідомлюваність активності (рефлексія), можливість реалізації в пристосувальному (адаптація) або креативному (творчість, пізнання) напрямках, спрямованість на самопізнання та саморозвиток (Ямницький, 2016). Процес життєтворчості В. Ямницький розглядає, як цілісну реалізацію всіх потенціалів особистості творця, а під життєтворчою активністю розуміє особливий, інтегральний тип активності особистості, що становить симультанну єдність її адаптивного, продуктивного, суб'єктного та пізнавального типів і характеризується цілісністю виявлення на предметному, когнітивному, соціальному та духовному рівнях прояву. Із цієї позиції життєтворча активність розглядається як активність суб'єкта життєтворчості, який свідомо реалізує цільовий або смисловий аспект цілісного буття відповідно до власного творчого задуму.

Запропонований підхід дозволяє розглядати життєтворчу активність особистості як сполучну ланку, крізь яку, за наявності рефлексії, здійснюється взаємозв'язок між процесами адаптації і творчості на рівні самореалізації як кінцевої мети адаптаційних процесів, з одного боку, та творчості як інтегральної характеристики життєвої активності, з іншого.

Крізь здатність людини до життєтворчості та самозміни пояснює природу суб'єктності дослідниця С. Кузікова: "Суб'єктність – це особлива якість буття, що передбачає здатність до самостійної життєтворчості, здатність здійснювати зміни у світі й у самому собі", – зазначає авторка (Кузікова, 2016).

Цікавим у контексті нашого дослідження є розгляд методологічного конструкту суб'єктної активності Д. Мещеряковим у контексті здатності особистості до саморозвитку. Автор зазначає, що до компонентів структурної організації суб'єктності належать такі: формування та досягнення власних цілей; вмотивованість до саморозвитку; інтелектуальна ініціація, рефлексія та самоаналіз, детермінація мислення; самостійність; соціальна активність; свобода вибору і відповідальність за нього; ініціативність; самореалізація; комунікативність, прогностичність (Мещеряков, 2019).

Окреслені ідеї здатності особистості до "самотворення себе суб'єктом" близькі за своєю суттю до

концепції гуманістичної психології. Зокрема, ядром концепції А. Маслоу постає поняття "самоактуалізація", яке визначається автором як самовираження, набуття своєї самості, "справжності", як процес "становлення" особистості (Maslow, 1970).

Продовжуючи ідею існування найважливішого мотиву життя людини, К. Роджерс акцентує увагу на прагненні людини актуалізувати, виявити і максимально розвинути вроджені найкращі якості своєї особистості. Концентрація на процесі реалізації внутрішніх можливостей представляється конструктивним варіантом особистісного саморозвитку, що веде до становлення "повноцінно функціонуючої особистості": вільної від захистів, відкритої для досвіду, здатної до рефлексії і до проживання "тут і тепер" (Rogers, & Freiberg, 1994).

З огляду на положення гуманістичної психології, у контексті розгляду суб'єктності, вважаємо за доцільне звернути увагу на аспект спрямованості особистості, який, як свідчать проаналізовані джерела, може мати вектор зовнішньої або внутрішньої спрямованості.

Поряд із поняттям "суб'єктність", варто розглянути поняття "локус контролю" – якість, що характеризує схильність людини приписувати відповідальність за результати своєї діяльності та власні вибори зовнішнім силам (екстернальний або зовнішній локус контролю) або власним здібностям та зусиллям (інтернальний чи внутрішній локус контролю). Поява цього поняття у психологічній літературі насамперед пов'язана з роботами американського психолога Дж. Роттера, який запропонував розрізняти між собою людей відповідно до того, де вони локалізують контроль над значущими подіями.

Досліджуючи взаємозв'язок життєстійкості та спрямованості локусу контролю особистості, дослідниця В. Прядко доводить, що локус контролю особистості визначає ступінь її активності, зокрема її здатність проявляти власну суб'єктність або ж пасивність. Виявлено, що інтернальний локус контролю супроводжується проявом життєстійкості особистості, а саме, породжує здатність долати труднощі, досягати поставлених цілей, забезпечує усвідомлення внутрішньої сили та витривалості, сприяє розвитку особистісної зрілості, прагненню продовжувати здобувати нові знання, уміння та навички, надає можливість тривалий час залишитися активним і цілеспрямованим суб'єктом власної життєдіяльності та розвитку, а головне, забезпечує здатність залишатися спокійним під тиском невдач, зберігати психічне здоров'я та загальне благополуччя (Прядко, 2023).

Спрямованість локусу контролю, на нашу думку є важливою складовою вивчення суб'єктності особистості, адже вона дозволяє передбачити спрямованість особистісної активності та рівень залученості суб'єкта до потоку життєвих подій, що постає однею із принципових характеристик прояву суб'єктності. Підтвердженням цієї тези слугують і результати наукових розвідок, представлені В. Осьодло. Зокрема, виокремлюючи рефлексивний, діяльнісний і мотиваційний компоненти суб'єктності, автор називає інтернальний (внутрішній) локус контролю одним із стрижневих для втілення мотиваційного компонента суб'єктності (Осьодло, 2013).

У контексті розглянутого важливо також звернути увагу на взаємозв'язок понять суб'єктності та життєстійкості. Звернення до поняття життєстійкості важливе в контексті нашого дослідження, адже, на думку, родоначальника цього поняття, С. Мадді, життєстійкість – це система уявлень про себе, про світ, яка перешкоджає виникненню внутрішнього стресу в складних життєвих ситуаціях, якими можна вважати і ситуацію вимушеної

міграції внаслідок війни, а також сприяє подоланню стресу (Kobasa, Maddi, & Kahn, 1982).

О. Штепа розкриває поняття суб'єктності кризь здатність особистості до самовизначення. Змістовий аспект феномена суб'єктності характеризується авторкою у взаємозв'язку із рівнем "психологічної ресурсності особистості" (Hobfoll, & Lilly, 1993), водночас, психологічна ресурсність є компонентом не суб'єктної активності, а життєстійкості особистості (Штепа, 2019).

Психологічний аспект життєстійкості значною мірою пов'язаний із особистісно-смісловим рівнем суб'єкта, його особистісними смислами, самоствавленням, ставленнями до оточуючих, усвідомленим вибором і рефлексією. Рефлексія надає можливість не лише критично оцінити себе, а й свою діяльність, стати суб'єктом власної активності, визначити і спрямувати свою поведінку у складній життєвій ситуації на зміни в самооцінці, розвиток особистісних якостей, на переоцінювання самої ситуації і пошук причин її виникнення, на вирішення складної життєвої ситуації (Сердюк, 2017).

І. Данилюк, В. Предко, Р. Трайно характеризують життєстійкість як складне психічне утворення, яке системно впливає на поведінку та життя людини та яскраво проявляється в кризові чи складні моменти. Під час емпіричного дослідження автори виявили значну роль структурного компонента контролю у прояві життєстійкості, який проявляється усвідомленням власної здатності впливати на подальший результат своїх дій, незалежно від приємних або неприємних подій (Данилюк, Предко, & Трайно, 2023).

Життєстійкість є необхідним ресурсом особистості не лише для ефективної актуальної життєдіяльності, а і для планування майбутнього. С. Мадді зазначав: "людина постійно здійснює вибір: "вибір минулого" або "вибір майбутнього". Постійний вибір на користь минулого призводить до безсилля та неосмисленості життя. Вибір, який здійснюватиме людина обумовлюється її активністю, копінг-стратегіями, які вона застосовує та впевненістю у своїх силах долати труднощі (Efimova et al., 2019).

Завершуючи розгляд суб'єктної активності особистості в контексті розуміння поняття життєстійкості, вважаємо за потрібне звернутися до категорії копінг-поведінки з точки зору її розгляду кризь призму проявів активності суб'єкта в подоланні стресових проблемних ситуацій. Копінг розглядають як усвідомлену і цілеспрямовану активність людини відповідно реагувати на загрозу для неї ситуацію, як постійний процес взаємодії між індивідом і середовищем шляхом використання певних когнітивних, поведінкових та емоційних зусиль з метою адаптуватися й зберігати здоров'я у складних обставинах при використанні ресурсів моральної, емоційної, матеріальної, інструментальної допомоги соціального середовища та власні здібності, навички й уміння (Грабовська, & Єсип, 2010).

Сутність копінг-поведінки, яку трактують як пристосування до стресової ситуації за рахунок адаптаційних можливостей (Folkman, & Lazarus, 1991), полягає в розв'язанні діалектичного протиріччя між суб'єктами ситуації, що вказує на необхідність звернення до положень суб'єктно-ситуаційного підходу. Зокрема, дослідники стверджують, що стресові ситуації вимагають "... від індивіда таких дій і умов, які знаходяться на границі його адаптивних можливостей або навіть перевершують наявні у нього резерви".

Вказуючи на взаємозв'язок суб'єкта з об'єктивною реальністю, Г. Костюк зазначає, що пізнання людиною оточення не тільки регулює, але й змінює її саму як особистість (Костюк, 1955). Це означає, що копінг-поведінка

є, по суті, моментом "злиття" суб'єкта й об'єкта, яке супроводжується їх обопільною зміною і в якому відображуються особливості сприйняття та переживання актуальної ситуації з прицілом на майбутнє.

Водночас не можна оминати увагою той факт, що копінг-стратегії можуть набувати як продуктивної, так і непродуктивної форми, і навіть вести до регресу. А. Коваленко та Н. Родіна здійснюють спробу аналізу копінг-поведінки у взаємозв'язку з поняттям "особистісного потенціалу". Авторки зазначають, що за своєю суттю поняття "особистісний потенціал" відбиває проактивний характер опанування (копінг) (Коваленко, & Родіна, 2009).

Таким чином, розглядаючи поняття копінг, ми спираємося на теорію проактивного опанування, які дозволяють трактувати копінг-поведінку в поняттях мотивації й діяльності (Schwarzer, & Leppin, 1992), а основою для вибору суб'єктом діяльності тих чи інших стратегій опанування вбачати самодетермінацію суб'єктної активності особистості.

Проактивний копінг не випереджається негативними оцінюваннями, пов'язаними зі збитками, втратою або загрозою, таким чином людина зберігає здатність розглядати вимоги життя у позитивному ключі. "Вони розглядають ризики, вимоги й можливості, але не розцінюють їх як збитки, втрату або загрозу. Проте вони сприймають складні ситуації як особистий виклик. Копінг із "керування ризиками" трансформується в "керування цілями. Індивід є не реактивним, а проактивним – у тому розумінні, що він ініціює конструктивні способи дії і створює можливості для зростання. Проактивний індивід жадає поліпшення життя і вибудовує ресурси, які роблять можливим прогрес і високу якість функціонування".

Підсумовуючи огляд теоретичного матеріалу з проблематики суб'єктності, маємо зазначити, що більшість дослідників розглядають суб'єктність як центральне ядро людської реальності, що виникає на певному рівні розвитку особистості й інтегрує такі її характеристики, як: активність, рефлексивність, ініціативність, творчість, спонтанність, інтуїтивність, самодетермінація, саморегуляція, усвідомленість, самостійність тощо. Особистість може характеризуватися як суб'єкт тою мірою, у якій вона використовує свій потенціал суб'єктності, підпорядковує свої нижчі потреби вищим, будує своє життя відповідно зі своїми цінностями і принципами. Про вищий рівень і якість суб'єкта життя може свідчити здатність особистості до цілісної самоорганізації і саморегуляції власного життя.

За результатами проведеного теоретичного дослідження ми розробили *теоретична модель суб'єктності вимушених мігрантів*, яка репрезентує суб'єктність як сукупність основоположних особистісних характеристик людини, які дозволяють їй здійснювати трансформаційний вплив на об'єктивну ситуацію життєвої дійсності та відповідно реалізовувати власну здатність до самоздійснення в заданих умовах реальності.

Спрямованість суб'єктної активності особистості, на нашу думку, великою мірою обумовлюється вектором спрямованості локусу контролю людини, тому ця характеристика була введена в теоретичну модель суб'єктності в межах нашого дослідження. Окрім того, теоретична модель дослідження була доповнена концептом копінг-стратегій особистості в його трактуванні як цілеспрямованої діяльності суб'єкта, яка спрямована на оволодіння стресовою ситуацією вимушеної міграції і здійснюється на основі суб'єктної активності людини та її свідомого вибору тих чи інших стратегій подолання, у яких і реалізується ця суб'єктність. Схематично теоретичну модель суб'єктності, що використовується у нашому дослідженні, зображено на рис. 1.

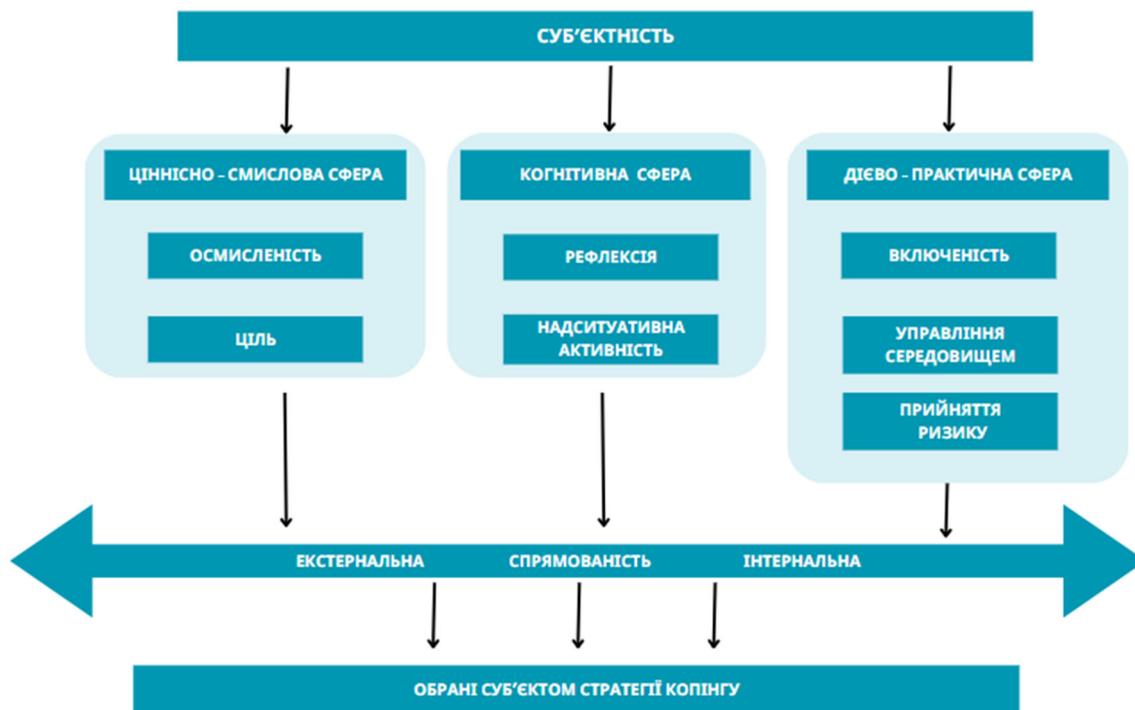

Рис. 1. Теоретична модель суб'єктності вимушених мігрантів

Як видно з рис. 1, суб'єктність представлена як інтегроване утворення трьох основних сфер особистості, які піддаються трансформаціям і водночас об'єднують ключові особистісні характеристики, визначальні у формуванні суб'єктності. *Ціннісно-смыслова сфера* містить такі структурні компоненти, як *осмисленість* та *цілі*. Осмисленість життя інтерпретується нами як уміння, що дозволяє особистості діяти згідно з власними цінностями, продукувати нові цінності чи визначати пріоритетність серед цінностей, які визначаються новою ситуацією життя та соціальною адаптацією до неї, зокрема йдеться про цінності безпеки, життя, родинних зв'язків, власної домівки тощо); здатність до постановки чітких і релевантних цілей, уміння рухатись відповідно до власних цілей та настанов. *Когнітивна сфера* має такі базові компоненти, як *рефлексію* та *надситуативну активність*, що забезпечують здатність до розгляду життєвих подій, їхнього аналізу на рівні думок, переживань та здатності до пошуку ефективних, дієвих шляхів вирішення. *Дієво-практична сфера* представлена структурними компонентами *включеності, управління середовищем, прийняття ризику*. Особистісна включеність та проактивність людини сприяють вирішенню життєвих, професійних завдань особистості. Здатність до управління середовищем та його реорганізації здійснюється згідно з власними потребами та цілями. Прийняття ризику розкривається у відкритості до нового досвіду і здатності до спонтанності та творчого осмислення реальності. Поряд з цим, прояви цих структурних компонентів у суб'єктній активності особистості відбуваються згідно зі спрямованістю її локусу контролю та реалізуються в обраних стратегіях копіngu для подолання стресових і проблемних ситуацій, пов'язаних із ситуацією вимушеної міграції.

У цілому означені змістові структурні компоненти на рівні трьох сфер дають можливість особистості відчувати самоефективність через власну дієвість та здатність задовольняти потреби, долати труднощі, формувати нові соціальні зв'язки, впливати на зміни в межах власних можливостей, контролювати та спрямовувати власну

поведінку та своїх дітей, інших представників родини в умовах нової реальності, нового місця проживання.

Дискусія і висновки

Особливості ситуації вимушеної міграції актуалізують необхідність цілеспрямованої суб'єктної активності людини, адже ситуація вимушеної міграції характеризується кризою ідентичності на особистісному, професійному та соціальному рівнях. За таких умов особливостями ситуації вимушеної міграції постають: наявність травматичного досвіду, пов'язаного з причиною переїзду; недобровільність прийняття рішення про переміщення; невизначеність часової перспективи розгортання ситуації в майбутньому; неможливість до довгострокового планування.

За результатами проведеного теоретико-методологічного дослідження в межах соціально-психологічного підходу нами розроблена теоретична модель суб'єктності вимушених мігрантів, що репрезентує суб'єктність на рівні трьох сфер особистості: ціннісно-смыслової, дієво-практичної, когнітивно-пізнавальної. Кожна сфера особистості окреслює змістові структурні компоненти як сукупність основоположних особистісних характеристик людини, які дозволяють їй здійснювати трансформаційний вплив на об'єктивну ситуацію життєвої дійсності та відповідно реалізовувати власну здатність до самоздійснення в заданих умовах реальності.

Перспективи подальших досліджень передбачають апробацію теоретичної моделі розвитку суб'єктності вимушених мігрантів у контексті повномасштабної війни в Україні. Ці результати теоретичного дослідження можуть бути використані для проведення емпіричного дослідження та методичних розробок на прикладному рівні.

Внесок авторів: Анастасія Голотенко – концептуалізація, методологія дослідження, огляд літератури, написання оригінальної чернетки; Юлія Удовенко – аналіз джерел, перегляд та редагування тексту рукопису.

Список використаних джерел

Алексєнко, Н. (2022). Невизначені умови існування вимушених емігрантів як фактор екстремального впливу на психіку особистості. *Особистість. Суспільство. Вісник*, 11–13.

- Балабанова, Л. (2017). Психологічні особливості рефлексії вимушених переселенців. *Проблеми екстремальної та кризової психології*, 22, 51–59.
- Блохіна, І. (2023). Психологічні особливості вчинку як елементу моральної діяльності особистості. *Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права*, 6, 115–119. <https://doi.org/10.51547/rppr.dp.ua/2022.6.18>
- Богучарова, О., & Ткаченко, Н. (2016). Копінг-стратегії як фактор "позитивної" адаптації вимушених мігрантів. *Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара*, 22, 27–36.
- Буняк, Н. (2022). Соціальна безпека людини: сутність та шляхи забезпечення. *Економіка та суспільство*, 37. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-37-68>
- Варій, М. (2023). *Психологія особистості*. Сварог.
- Галян, О. (2017). Суб'єктність особистості: ретроспектива поглядів та перспектива втілення в педагогічний процес. *Psychology of Personality*, 8(1), 59–67. <https://doi.org/10.15330/ps.8.1.59-67>
- Галецька, І., Климаська, Л., & Климаська, М. (2022). Часова перспектива резильєнтності в умовах воєнного стану. *Матеріали VIII Всеукраїнської науково-практичної конференції "Актуальні аспекти психологічного забезпечення професійної діяльності сил безпеки та оборони України"* (с. 48–53). Національна академія НГУ.
- Голотенко, А. (2018). Особливості психосоціального благополуччя внутрішньо переміщених осіб. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Соціальна робота*, 1(3).
- Голотенко, А. (2021). Соціальна підтримка як засіб розвитку суб'єктності внутрішньо переміщених осіб у приймаючій громаді. *Сучасні теорія і практика соціальної реабілітації* (с. 144–175). ВПЦ "Київський університет".
- Грбовська, С., & Єсип, М. (2010). Проблема копінгу у сучасних психологічних дослідженнях. *Соціогуманітарні проблеми людини*, 4.
- Гришковець, Л. (2018). *Основи реабілітаційної психології: подолання наслідків кризи: Т. 1. ОБСЄ. Міністерство соціальної політики України. Дані про кількість внутрішньо переміщених осіб в Україні та осіб, що змушені були вийти закордон*. (2022, 15 квітня). Офіційний веб-портал УВКБ ООН в Україні. https://www.unhcr.org/ua/refugees-asylum-seekers_ua
- Данилюк, І., Предко, В., & Траїно, Р. (2023). Характеристика основних структурних проявів життєстійкості особистості в умовах війни. *Проблеми гуманітарних наук. Психологія*, 51, 46–52. <https://doi.org/10.32782/2312-8437.51.2023-1.6>
- Карамушка, Л., & Карамушка, Т. (2022). Емпіричне дослідження особливостей психічного здоров'я вимушених "внутрішніх" переселенців в умовах війни. *Організаційна психологія Економічна психологія*, 2(26), 48–59. <https://doi.org/10.31108/2.2022.2.26.6>
- Коваленко, А., & Родіна, Н. (2009). Особистісний потенціал в опануванні важких життєвих ситуацій: проактивна взаємодія із середовищем. *Вісник Одеського національного університету. Психологія*, 14(17), 54–65
- Костюк, Г. (1955). Основні форми психічної діяльності людини. *Психологія* (с. 87–98). Радянська школа.
- Кузікова, С. (2016). Особистість у розвитку: потенціал суб'єктності як модус самозмінення. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія "Психологічні науки"*, 1(1), 53–58.
- Кузікова, С. Б., & Щербак, Т. І. (2023). Життєстійкість як адаптаційний ресурс особистості у реальності невизначеності життя. *Sloboda Scientific Journal. Psychology*, 2, 24–29. <https://doi.org/10.32782/psyspu/2023.2.4>
- Львовичкіна, А. (2018). Волонтерська діяльність як засіб формування соціальної активності переселенців. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. "Соціальна робота"*, 4, 13–16.
- Максименко, Ю., & Морозова-Йоханнессен, О. (2022). Психологічні особливості особистісних змін переселенців в умовах іншої країни (на прикладі Норвегії). *Вісник Національного університету оборони України*, 90–97. <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2022-69-5-90-97>
- Мельник, І. (2017). Внутрішньо переміщені особи як об'єкт соціальної роботи. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія "Соціальна робота. Соціальна педагогіка"*, 23.
- Мещеряков, Д. (2019). Модель суб'єктної активності. *Актуальні проблеми психології. Психологічна теорія і технологія навчання*, 10(8).
- Нестеренко, І. (2022). Самотність внутрішньо переміщених осіб України: теоретичний аналіз проблеми. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*, 1, 151–160. <https://doi.org/10.30525/2592-8813-2022-1-18>
- Осьодло, В. (2013). Суб'єктний підхід у психологічному супроводі професійного становлення офіцера. *Психологія особистості*, 1.
- Предко, В., & Сомова, В. (2022). Вплив війни на зміну рівня стресу та стратегій збереження життєстійкості українців. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія "Психологія"*, 33(4), 89–98.
- Прядко, В. (2023). Психологічні особливості взаємозв'язку життєстійкості та локусу контролю учасників освітнього процесу під час війни. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія "Психологічні науки"*, 21.
- Радчук, Г. (2012). Особистісне та професійне самовизначення як чинник професійного становлення особистості. *Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. Психологічні науки*, 5.
- Сердюк, Л., & Купреєва, О. (2017). Психологічні засади підвищення життєстійкості особистості. *Актуальні проблеми психології. Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України*, 4(15), 481–491.
- Смульсон, М., & Мещеряков, Д. (2021). Суб'єкт і суб'єктність у зарубіжній психології: нюанси термінології та перекладу. *Технології розвитку інтелекту*, 5(29).
- Стець, В. (2021). Зміст психологічної допомоги вимушеним переселенцям щодо перебудови ціннісно-смыслових складових образу світу. *Проблеми гуманітарних наук. Серія "Психологія"*, 47, 100–116. <https://doi.org/10.24919/2312-8437.47.229350>
- Татенко, В. (2017). *Методологія суб'єктно-вчинкового підходу: соціально-психологічний вимір*. Міленіум.
- Татенко, В., & Титаренко, Т. (2011). Канонічна психологія Володимира Роменця: вчинок історія особистість. *Психологія і суспільство*, 2.
- Шиліна, Н. (2023). Проблема емоційного стану біженців та переселенців за умов військового конфлікту в Україні на прикладі студентів 5 курсу. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія "Психологія"*, 34(2), 30–36.
- Чуйко, О., & Голотенко, А. (2017). Соціальна підтримка в структурі особистісних ресурсів внутрішньо переміщених осіб. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія "Психологія"*, 1(6), 2(7), с. 146–150.
- Штепа, О. (2019). Психологічна ресурсність у структурі суб'єктності особистості. *Збірник наукових праць "Проблеми сучасної психології"*, 27. <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2015-27.%p>
- Ямницький, В. (2016). Суб'єктність та відповідальність як системоутворювальні параметри життєтворчої активності особистості. *Психологічний часопис. Науковий журнал Інституту психології імені Г.С. Костюка*, 4(2).
- Berkman, L., Glass, T., Brissette, I., & Seeman, T. (2000). From social integration to health: Durkheim in the new millennium. *Social Science and Medicine*, 51, 843–858.
- Brashers, D. E., Neidig, J., & Goldsmith, D. (2004). Social support and the management of uncertainty for people living with HIV or AIDS. *Health Communication*, 16, 305–331.
- Brod, G., Kucirkova, N., Shepherd, J., Jolles, D., & Molenaar, I. (2023). Agency in Educational Technology: Interdisciplinary Perspectives and Implications for Learning Design. *Educational Psychology Review*, 35(1). <https://doi.org/10.1007/s10648-023-09749-x>
- Code, J. (2020). Agency for Learning: Intention, Motivation, Self-Efficacy and Self-Regulation. *Frontiers in Education*, 5. <https://doi.org/10.3389/efeduc.2020.00019>
- Crockett, L. (2002). Agency in the Life Course: Concepts and Processes. *The Nebraska Symposium on Motivation*.
- Efimova, O., Grinenko, A., Kalinina, N., Miroshkin, D., Bazhdanova, Y., Oshchepkov, A., & Ivleva, S. (2019). Personality Hardiness as a Factor Determining the Interaction of a Person with the Environment (Psychological and Ecological Aspects). *Ekoloji Dergisi*, 28, 563–569.
- Elder, G. H., Johnson, M. K., & Crosnoe, R. (2003). The Emergence and Development of Life Course Theory. *Handbooks of Sociology and Social Research* (p. 3–19). Springer US. https://doi.org/10.1007/978-0-306-48247-2_1
- Engeström, Y., & Sannino, A. (2010). Studies of expansive learning: Foundations, findings and future challenges. *Educational Research Review*, 5(1), 1–24. <https://doi.org/10.1016/j.edurev.2009.12.002>
- Eteläpelto, A., Vähäsantanen, K., Hökkä, P., & Paloniemi, S. (2013). What is agency? Conceptualizing professional agency at work. *Educational Research Review*, 10, 45–65. <https://doi.org/10.1016/j.edurev.2013.05.001>
- Folkman, S., & Lazarus, R. (1991). *Coping and Emotion. Stress and Coping: an anthology*. Columbia University Press.
- Goldsmith, D. (1992). Managing conflicting goals in supportive interaction: An integrative theoretical framework. *Communication Research*, 264–286.
- Hanson, R., & Hanson, F. (2018). *Resilient. How to Grow an Unshakable Core of Calm. Strength and Happiness*. Harmony.
- Harre, R. (1979). *Social being*. Blackwell.
- Hittlin, S., & Elder, G. H. (2007). Time, Self, and the Curiously Abstract Concept of Agency. *Sociological Theory*, 25(2), 170–191. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9558.2007.00303.x>
- Hobfoll, S., & Lilly, R. (1993). Resource conservation as a strategy for community psychology. *Journal of Community Psychology*, 21, 128–148.
- Kobasa, S., Maddi, S., & Kahn, S. (1982). Hardiness and health: A prospective study. *Journal of Personality and Social Psychology*, 42.
- Lai, K., & Toliashvili, B. (2010). Community-based Programme for War-affected Children: the Case of Georgia. *Social Work and Social Policy in Transition*, 2, 92–118.
- Lipponen, L., & Kumpulainen, K. (2011). Acting as accountable authors: Creating interactional spaces for agency work in teacher education. *Teaching and Teacher Education*, 27(5), 812–819. <https://doi.org/10.1016/j.tate.2011.01.001>
- Mairitsch, A., Sulis, G., Mercer, S., & Bauer, D. (2023). Putting the social into learner agency: Understanding social relationships and affordances. *International Journal of Educational Research*, 120, 102214. <https://doi.org/10.1016/j.ijer.2023.102214>
- Manjula, M., & Srivastava, A. (2022). Resilience: Concepts, approaches, indicators, and interventions for sustainability of positive mental health. In S. Deb, & B.A. Gerrard (Eds.), *Handbook of health and well-being: Challenges, strategies and future trends* (pp. 607–636). Springer Nature Singapore Pte Ltd. https://doi.org/10.1007/978-981-16-8263-6_26
- Maslow, A.H. (1970). *Motivation and Personality*. Harper, & Row Publishers.
- Merchant, R.A., Izquierdo, M., Woo, J., & Morley, J. E. (2022). Editorial: Resilience and the Future. *Journal of Frailty, & Aging*. <https://doi.org/10.14283/jfa.2022.61>

- Rogers, C. R., & Freiberg, H. J. (1994). *Learning to be free*. Pearson College Div.
- Roslan, N. S., Yusoff, M. S. B., Morgan, K., Ab Razak, A., & Ahmad Shauki, N. I. (2022). Evolution of Resilience Construct, Its Distinction with Hardiness, Mental Toughness, Work Engagement and Grit, and Implications to Future Healthcare Research. *Education in Medicine Journal*, 14(1), 99–114. <https://doi.org/10.21315/eimj2022.14.1.9>
- Schwarzer, R., & Leppin, A. (1992). Social support and health: A theoretical and empirical overview. *Journal of Social and Personal Relationships*, 99–127.
- Southwick, S. M., & Charney, D. S. (2018). *Resilience the science of mastering life's greatest challenges*. Cambridge University Press.
- Taub, M., Sawyer, R., Smith, A., Rowe, J., Azevedo, R., & Lester, J. (2020). The agency effect: The impact of student agency on learning, emotions, and problem-solving behaviors in a game-based learning environment. *Computers, & Education*, 147, 103781. <https://doi.org/10.1016/j.compedu.2019.103781>
- Tilikina, N. (2016). Study of Forced Migration as a Major Reason for Internal and External Migration in Ukraine: *Social and Humanities*, 4, 23–28. <https://doi.org/10.21303/2504-5571.2016.00135>
- Torres Castro, U. E., & Pineda-Báez, C. (2023). How has the conceptualisation of student agency in higher education evolved? Mapping the literature from 2000-2022. *Journal of Further and Higher Education*, 1–14. <https://doi.org/10.1080/0309877x.2023.2231358>
- Vaughn, M. (2020). What is student agency and why is it needed now more than ever? *Theory Into Practice*, 59(2), 109–118. <https://doi.org/10.1080/00405841.2019.1702393>
- Vrooman, J., & Hoff, S. (2013). The disadvantaged among the Dutch: A survey approach to the multidimensional measurement of social exclusion. *Social indicators research*, 113(3), 1261–1287.
- Wills, T. A., & Shinar, O. (2000). Measuring perceived and received social support. *Y Social support measurement and intervention: a guide for health and social scientists*. (c. 86–135). Oxford University Press.
- ### References
- Alekseenko, N. (2022). The uncertain conditions of existence of forced emigrants as a factor of extreme influence on the psyche of the individual. *Personality. Society. War*, 11–13 [in Ukrainian].
- Balabanova, L. (2017). Psychological features of the reflection of forced migrants. *Problems of extreme and crisis psychology*, 22 [in Ukrainian].
- Blokhina, I. (2023). Psychological features of the act as an element of the moral activity of the individual. *Dnipro scientific journal of public administration, psychology, law*, 6, 115–119 [in Ukrainian].
- Bogucharova, O., & Tkachenko, N. (2016). Coping strategies as a factor of "positive" adaptation of forced migrants. *Dnipropetrovsk National University named after Oles Honchar*, 22, 27–36 [in Ukrainian].
- Berkman, L., Glass, T., Brissette, I., & Seeman, T. (2000). From social integration to health: Durkheim in the new millennium. *Social Science and Medicine*, 51, 843–858.
- Brashers, D. E., Neidig, J., & Goldsmith, D. (2004). Social support and the management of uncertainty for people living with HIV or AIDS. *Health Communication*, 16, 305–331.
- Brod, G., Kucirkova, N., Shepherd, J., Jolles, D., & Molenaar, I. (2023). Agency in Educational Technology: Interdisciplinary Perspectives and Implications for Learning Design. *Educational Psychology Review*, 35(1).
- Bunyak, N. (2022). Human social security: essence and ways of provision. *Economy and society*, 37 [in Ukrainian].
- Chuiiko, O., & Golotenko, A. (2017) Social support in the structure of personal resources of internally displaced persons. *Bulletin of Taras Shevchenko Kyiv National University. Series "Psychology"*, 1(6), 2(7), (p. 146–150) [in Ukrainian].
- Code, J. (2020). Agency for Learning: Intention, Motivation, Self-Efficacy and Self-Regulation. *Frontiers in Education*, 5.
- Crockett, L. (2002). Agency in the Life Course: Concepts and Processes. *The Nebraska Symposium on Motivation*.
- Danylyuk I., Predko V., & Traino R. (2023). Characterization of the main structural manifestations of the vitality of the individual in the conditions of war. *Problems of humanitarian sciences. Psychology*, 51, 46–52 [in Ukrainian].
- Data on the number of internally displaced persons in Ukraine and persons forced to leave abroad. (2022, April 15). The official web portal of UNHCR in Ukraine [in Ukrainian]. https://www.unhcr.org/ua/refugees-asylum-seekers_ua
- Efimova, O., Grinenko, A., Kalinina, N., Miroshkin, D., Bazhdanova, Y., Oshchepkov, A., & Ivleva, S. (2019). Personality Hardiness as a Factor Determining the Interaction of a Person with the Environment (Psychological and Ecological Aspects). *Ekoloji Dergisi*, 28, 563–569.
- Elder, G. H., Johnson, M. K., & Crosnoe, R. (2003). The Emergence and Development of Life Course Theory. *Handbooks of Sociology and Social Research* (p. 3–19). Springer US.
- Engeström, Y., & Sannino, A. (2010). Studies of expansive learning: Foundations, findings and future challenges. *Educational Research Review*, 5(1), 1–24. <http://doi.org/10.1016/j.edurev.2009.12.002>
- Eteläpelto, A., Vähäsantanen, K., Hökkä, P., & Paloniemi, S. (2013). What is agency? Conceptualizing professional agency at work. *Educational Research Review*, 10, 45–65. <https://doi.org/10.1016/j.edurev.2013.05.001>
- Folkman, S., & Lazarus, R. (1991). *Coping and Emotion. Stress and Coping: an anthology*. Columbia University Press.
- Galyan, O. (2017). The subjectivity of the individual: a retrospective of views and the perspective of implementation in the pedagogical process. *Psychology of Personality*, 8(1), 59–67 [in Ukrainian].
- Galetska, I., Klymanska, L., & Klymanska, M. (2022). A temporal perspective of resilience under martial law conditions. *Materials of the 8th All-Ukrainian scientific and practical conference "Current aspects of psychological support of the professional activity of the security and defense forces of Ukraine"* (p. 48–53). National Academy of NSU [in Ukrainian].
- Goldsmith, D. (1992). Managing conflicting goals in supportive interaction: An integrative theoretical framework. *Communication Research*, 264–286.
- Grabovska, S., & Yesip, M. (2010). The problem of coping in modern psychological research. *Socio-humanitarian problems of the person*, 4 [in Ukrainian].
- Hanson, R., & Hanson, F. (2018). *Resilient. How to Grow an Unshakable Core of Calm. Strength and Happiness*. Harmony.
- Harre, R. (1979). *Social being*. Blackwell.
- Hitlin, S., & Elder, G. H. (2007). Time, Self, and the Curiously Abstract Concept of Agency. *Sociological Theory*, 25(2), 170–191.
- Hobfoll, S., & Lilly, R. (1993). Resource conservation as a strategy for community psychology. *Journal of Community Psychology*, 21, 128–148.
- Holotenko, A. (2018) Peculiarities of psychosocial well-being of internally displaced persons. *Bulletin of Taras Shevchenko Kyiv National University. Social work*, 1(3) [in Ukrainian].
- Holotenko, A. (2021). Social support as a means of developing the subjectivity of internally displaced persons in the host community. *Modern theory and practice of social rehabilitation* (p. 144–175). PPC "Kyiv University" [in Ukrainian].
- Hrydkovets, L. (2018). *Basics of rehabilitation psychology: overcoming the consequences of the crisis: Iss. 1*. OSCE. Ministry of Social Policy of Ukraine [in Ukrainian].
- Karamushka L., & Karamushka T. (2022). An empirical study of mental health features of forced "internal" displaced persons in war conditions. *Organizational Psychology Economic Psychology*, 2(26), 48–59 [in Ukrainian].
- Kobasa, S., Maddi, S., & Kahn, S. (1982). Hardiness and health: A prospective study. *Journal of Personality and Social Psychology*, 42.
- Kostyuk, G. (1955). Basic forms of human mental activity. *Psychology* (p. 87–98). Radianska shkola [in Ukrainian].
- Kovalenko, A., & Rodina, N. (2009). Personal potential in mastering difficult life situations: proactive interaction with the environment. *Bulletin of Odessa National University. Psychology*, 14(17), 54–65 [in Ukrainian].
- Kuzikova, S. (2016). Personality in development: the potential of subjectivity as a mode of self-change. *Scientific Bulletin of Kherson State University. Series "Psychological Sciences"*, 1(1), 53–58 [in Ukrainian].
- Kuzikova, S.B., & Shcherbak, T.I. (2023). Resilience as an adaptive resource of the individual in the reality of the uncertainty of life. *Sloboda Scientific Journal. Psychology*, 2, 24–29 [in Ukrainian].
- Lai, K., & Toliashvili, B. (2010). Community-based Programme for War-affected Children: the Case of Georgia. *Social Work and Social Policy in Transition*, 2, 92–118.
- Lipponen, L., & Kumpulainen, K. (2011). Acting as accountable authors: Creating interactional spaces for agency work in teacher education. *Teaching and Teacher Education*, 27(5), 812–819. <https://doi.org/10.1016/j.tate.2011.01.001>
- Lyovochkina, A. (2018). Volunteer activity as a means of forming the social activity of immigrants. *Bulletin of Taras Shevchenko Kyiv National University. "Social work"*, (4), 13–16 [in Ukrainian].
- Mairitsch, A., Sulis, G., Mercer, S., & Bauer, D. (2023). Putting the social into learner agency: Understanding social relationships and affordances. *International Journal of Educational Research*, 120, 102214.
- Manjula, M., & Srivastava, A. (2022). Resilience: Concepts, approaches, indicators, and interventions for sustainability of positive mental health. In S. Deb, & B.A. Gerrard (Eds.). *Handbook of health and well-being: Challenges, strategies and future trends* (p. 607–636).
- Maslow, A. H. (1970). *Motivation and Personality*. Harper, & Row Publishers.
- Merchant, R. A., Izquierdo, M., Woo, J., & Morley, J. E. (2022). Editorial: Resilience and the Future. *Journal of Frailty, & Aging*.
- Maksimenko, Yu., & Morozova-Johannessen, O. (2022). Psychological features of personal changes of immigrants in the conditions of another country (on the example of Norway). *Bulletin of the National University of Defense of Ukraine*, 90–97 [in Ukrainian].
- Melnyk, I. (2017). Internally displaced persons as an object of social work. *Scientific journal of the National Pedagogical University named after M.P. Drahomanova. Series 11. Social work. Social pedagogy*, 23 [in Ukrainian].
- Meshcheryakov, D. (2019). Model of subject activity. *Actual problems of psychology. Psychological theory and learning technology*, 10(8) [in Ukrainian].
- Nesterenko, I. (2022). Loneliness of internally displaced persons of Ukraine: theoretical analysis of the problem. *Baltic Journal of Legal and Social Sciences*, 1, 151–160 [in Ukrainian].
- Osodlo, V. (2013). Subjective approach in the psychological support of the professional formation of an officer. *Personality psychology*, 1 [in Ukrainian].
- Predko, V., & Somova, V. (2022). The impact of the war on changes in the level of stress and strategies for preserving vitality of Ukrainians. *Academic notes of TNU named after V.I. Vernadskyi. Series: Psychology*, 33(4), 89–98 [in Ukrainian].
- Pryadko, V. (2023). Psychological features of the interrelationship of vitality and locus of control of participants in the educational process during the war.

Scientific journal of the National Pedagogical University named after M.P. Drahomanova. Series 12. Psychological sciences, 21 [in Ukrainian].

Radchuk, G. (2012). Personal and professional self-determination as a factor in the professional formation of an individual. *Bulletin of the National Academy of the State Border Service of Ukraine. Psychological Sciences*, 5 [in Ukrainian].

Rogers, C. R., & Freiberg, H. J. (1994). *Learning to be free*. Pearson College Div.

Roslan, N. S., Yusoff, M. S. B., Morgan, K., Ab Razak, A., & Ahmad Shaiki, N. I. (2022). Evolution of Resilience Construct, Its Distinction with Hardiness, Mental Toughness, Work Engagement and Grit, and Implications to Future Healthcare Research. *Education in Medicine Journal*, 14(1), 99–114.

Schwarzer, R., & Leppin, A. (1992). Social support and health: A theoretical and empirical overview. *Journal of Social and Personal Relationships*, 99–127.

Serdyuk, L., & Kupreeva, O. (2017). Psychological principles of increasing the vitality of the individual. *Actual problems of psychology. Collection of scientific papers of the H.S. Kostyuk Institute of Psychology, National Academy of Sciences of Ukraine*, 4(15), 481–491 [in Ukrainian].

Southwick, S. M., & Charney, D. S. (2018). *Resilience the science of mastering life's greatest challenges*. Cambridge University Press.

Shilina, N. (2023). The problem of the emotional state of refugees and displaced persons under the conditions of the military conflict in Ukraine on the example of 5th year students. *Academic notes of TNU named after V.I. Vernadskyi. Series: Psychology*, 34(2), 30–36 [in Ukrainian].

Shtepa, O. (2019). Psychological resourcefulness in the structure of individual subjectivity. *Collection of scientific works "Problems of modern psychology"*, 27 [in Ukrainian].

Smulson, M., & Meshcheryakov, D. (2021). Subject and subjectivity in foreign psychology: nuances of terminology and translation. *Intelligence Development Technologies*, 5(29) [in Ukrainian].

Stets, V. (2021). The content of psychological assistance to forced migrants regarding the reconstruction of value-meaning components of the

image of the world. *Problems of humanitarian sciences. Series "Psychology"*, 47, 100–116 [in Ukrainian].

Tatenko, V. (2017). *Methodology of the subject-action approach: socio-psychological dimension*. Millennium [in Ukrainian].

Tatenko, V., & Tytarenko, T. (2011). Canonical psychology of Volodymyr Roments: action, history, personality. *Psychology and society*, 2 [in Ukrainian].

Taub, M., Sawyer, R., Smith, A., Rowe, J., Azevedo, R., & Lester, J. (2020). The agency effect: The impact of student agency on learning, emotions, and problem-solving behaviors in a game-based learning environment. *Computers, & Education*, 147, 103781.

Tilikina, N. (2016). Study of Forced Migration as a Major Reason for Internal and External Migration in Ukraine. *Social and Humanities*, 4, 23–28.

Torres Castro, U. E., & Pineda-Báez, C. (2023). How has the conceptualisation of student agency in higher education evolved? Mapping the literature from 2000-2022. *Journal of Further and Higher Education*, 1–14.

Vary, M. (2023). *Personality psychology*. Svarog [in Ukrainian].

Vaughn, M. (2020). What is student agency and why is it needed now more than ever? *Theory Into Practice*, 59(2), 109–118.

Vrooman, J., & Hoff, S. (2013). The disadvantaged among the Dutch: A survey approach to the multidimensional measurement of social exclusion. *Social indicators research*, 113(3), 1261–1287.

Wills, T. A., & Shinar, O. (2000). Measuring perceived and received social support. In *Social support measurement and intervention: a guide for health and social scientists* (p. 86–135). Oxford University Press.

Yamnytskyi, V. (2016). Subjectivity and responsibility as system-forming parameters of the life-creating activity of the individual. *Psychological magazine. Scientific journal of the Kostyuk Institute of Psychology*, 4(2) [in Ukrainian].

Отримано редакцією журналу / Received: 18.11.23

Прорецензовано / Revised: 08.12.23

Схвалено до друку / Accepted: 10.12.23

Anastasiia HOLOTENKO, Assist.

ORCID ID: 0000-0002-0261-4132

e-mail: anastasiaholotenko@knu.ua

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

Yuliya UDOVENKO, PhD (Psychol.), Assoc. Prof.

ORCID ID: 0000-0002-6672-7355

e-mail: udovenko5@knu.ua

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine

THE PROBLEM OF THE SUBJECTIVITY OF FORCED MIGRANTS IN THE CONTEXT OF FULL-SCALE WAR IN UKRAINE

Background. The article is devoted to the study of the problem of substantive aspects of the subjectivity of forced migrants in the context of a full-scale war in Ukraine. The goal involved the study and analysis of the concept of "subjectivity" of forced migrants in the context of a full-scale war in Ukraine and the development of a theoretical model of the development of the subjectivity of forced migrants in a situation of forced migration.

Methods. The goal was realized with the help of theoretical and methodological socio-psychological analysis, namely the following research methods: literature analysis, synthesis, generalization, comparison, systematization, modeling.

Results. According to the results of the theoretical and methodological research within the framework of the socio-psychological approach, a model of the development of subjectivity of forced migrants is proposed, according to which subjectivity is presented as an integrated formation of three main spheres of personality – value-semantic, cognitive, effective-practical, which are subject to transformations and at the same time combine key personal characteristics that are decisive in the formation of subjectivity.

Conclusions. The value-meaning sphere contains such structural components as meaningfulness and goals; the cognitive sphere includes components of reflection and supra-situational activity, the effective-practical sphere is represented by the structural components of inclusion, environmental management, risk acceptance.

Keywords: forced migration, internally displaced persons, sustainability, migrants, individual subjectivity, subjective approach.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів. Спонсори не брали участі в розробленні дослідження; у зборі, аналізі чи інтерпретації даних; у написанні рукопису; в рішенні про публікацію результатів.

The authors declare no conflicts of interest. The funders had no role in the design of the study; in the collection, analyses or interpretation of data; in the writing of the manuscript; in the decision to publish the results.